

BÓDY PÁL

Eötvös József politikai eszméi 1848 után

Eötvös József 1848 utáni politikai eszméi szorosan kapcsolódnak az 1848-as európai forradalmak, valamint a kortárs európai politikai közgondolkodás értelmezéséhez. Az Eötvössel foglalkozó hazai szakirodalom főképpen azért nem tudott eddig megfelelő és reális számadást készíteni politikai eszméiről, mivel ennek a két kérdésnek a szerepét nagyrészt elhanyagolta. Természetesen meghatározó szerepet játszott Eötvös magyarországi értékelésében az ideológiai szempontú megközelítés is, egyrészt a nacionalizmus, másrészt a marxizmus formájában. Ismeretes, hogy Eötvös mindkét ideológiának határozott bírálója volt. Jelen dolgozatom egy történettudományi-eszmetörténeti kísérlet, mely a megjelölt két szempont figyelembevételével, az eredeti szövegek megvilágításának segítségével értelmezi Eötvös politikai eszméit, elsősorban 1848 és 1851 között íródott műveire támaszkodva.

A nagyszámú Eötvös kézirat közül, melyek az 1848-as év eseményeinek hatására keletkeztek, kétségkívül a sokat idézett „Müncheneri vázlat” tekinthető politikai eszméi kialakulásának szempontjából a legjelentősebbnek.¹ Keletkezéstörténetéről kitérő ismertetést olvashatunk Gángó Gábor 1993-ban közzétett tanulmányában.² A kézirat valószínűleg 1848–1849-ben keletkezett, amikor Eötvös a közép-európai forradalmak hatására az európai politikai eszmeáramlatok vizsgálata alapján a forradalmak kudarcá utáni politikai rendezés járható útját kísérlete meg kijelölni. Legjelentősebb része az a 11. bekezdés, amely politikai elképzelésének kiindulópontját képezi. Ismerjük meg ezt a valóban eredeti és tanulságos szöveget:

„A monarchia régi alapjain nem állhat fel.

A hadsereg vitézsége megtartá az anyagot mellyből a monarchia állt, neki köszönhetjük hogy belölle egy kö nem vezett el, de a régi épületet azért senki nem fogja többé felépíteni.

Ne csaljuk ön magunkat a régi anyagbol egész uj monarchiának felépítése ez feladásunk

Nehezebb mint melly valaha létezett, mert az ó világnak eszméi között — nem véve ki a monarchiát sem nincs egy melly az utolsó események által tetemes kárt nem szenvedett volna

Mert soha Európában az eszmék világában nagyobb anarchia nem létezett: mint éppen most

¹ OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1509. Közli Eötvös József: *Az 1848-iki forradalom története. Müncheneri vázlat.* Sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Gángó Gábor. Bp., 1993. (A továbbiakban: Eötvös)

² Gángó Gábor: *Kiadatlan Eötvös-kéziratok 1848–49-ből.* Századok, 1993. 3–4. sz. 486–515. (a továbbiakban: Gángó 1993.)

Mert végre magában a birodalomban elkövettetett minden hogy a szétágazás a lehetőségig vezettesék 's az öszvetartásnak elemei megsemmisitessenek.

De nem is volt soha fontosabb, mert ha a 'birodalomnak alkotmányos alapokon való átalakítása nem sikerülne a társasságot mondhatlan veszélyek fenyegetik. Forradalom után ha alkotmányt helyreállítani nem sikerül, csak két lehetőség van, Anarchia vagy Despotismus — olly helyen állunk hol a régi Absolutismus lehetetlené vált — ha valaha itt van a pillanat hogy abstrahálva ellenszenveinktől, a királytól az utolsóig mindenki ha szükséges áldozatokat hozzon. — A birodalomnak alakítása a' feltétel mellett minden egyesnek jövője függ.

Hogy a birodalom új alakításában célszerűen járjunk el szükség, hogy az eszmék irányát keressük fel figyelemmel. Iször általján véve Európában 2szor Különösen birodalmunkban.

A birodalom új alakjában csak úgy lehet állandó, ha az Europa és saját helyzetének megfelelő módon alapított meg.³

A kézirat Eötvös 1848 utáni politikai gondolatainak és törekvéseinek jelentős szempontjait foglalja össze. Ezeket három alaptételben rögzíthetjük. Először: a Monarchia új alapelvek szerinti átalakítása a legfontosabb feladat; a régi abszolutista és rendi alapokon működő rendszer végleg megszűnt. Másodsor: az újjáalakított állam alkotmányos rendszer formájában képzelhető el. Harmadsor: az alkotmányos rendszer megalapozásának előfeltétele az európai és birodalmi politikai eszmék és áramlatok tisztázása. Eötvös ezért kezdi további vizsgálatát az európai és a birodalom-beli eszmék elemzésével. Ez a vizsgálat képezi a közirat folytatását, amely később vázát alkotta három 1848 után közzétett politikai írásának: *Ausztria nemzetiségének egyenjogúságáról, A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra, Ausztria hatalmának és egységének biztosítékai.*⁴

Eötvös ezen kéziratának tartalmát két jelentős történelmi tényezővel egészíthetjük ki. Ezek egyike Eötvös álláspontja azzal kapcsolatban, hogy milyen hatást gyakoroltak az 1848-as forradalmak a monarchia alkotmányos átalakítására. Nézeteinek részletes kifejtését az Országos Levéltár P 834. számú kéziratában találhatjuk.⁵

Két kérdést jelöl meg, melyek véleménye szerint lehetetlenné tették egy új alkotmányos rendszer megvalósítását 1848-ban. Mindenekelőtt Magyarországnak a Monarchiától való, az 1848-as törvények következtében megvalósuló különállásáról szól: „A különválás, melly ez által Magyarország és a birodalom többi részeinek érdekei között előidézett, az első s egyik legnagyobb kuforrása későbbi bajainak.”⁶ Másrészt a nemzetiségi kérdést és a nemzetiségi ellentéteket tekinti az alkotmányos rendszer bevezetése akadályának. Véleménye szerint olyan politikai

³ OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1509. f. 6. lásd Eötvös 163–164.

⁴ N. N. *Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oesterreich*. Pest, 1850. (a továbbiakban: Gleichberechtigung) B. Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra*. Bécs, 1851, 1854. — Eötvös, Joseph Freiherr von: *Der Einfluss der herrschenden Ideen des 19. Jahrhunderts auf den Staat*. Wien, 1851. 1854.; Eötvös, Joseph Freiherr von: *Die Garantien der Macht und Einheit Oesterreichs*. Leipzig, 1859.

⁵ MOL P 834. Az 1848-iki forradalom története. Részleteket közöl Gángó 1993.

⁶ MOL P 834. Az 1848-iki forradalom története. 199.; Gángó 1993. 505.

rendszer bevezetése szükséges 1848 után, mely kielégíti a különböző nemzetiségek igényeit, és biztosítja a Monarchia kormányzati egységét: „A sanctio pragmaticán alapuló fejedelem egysége, az egész birodalom szerkezetének megváltozása után, a birodalom egységének az az hatalmának elégséges biztosítékot nem nyujta többé, új szerződésről kelle tehát gondolkozni mely alkotmányos alapokra fektetve ugyan ezen eredményhez vezessen.”⁷

A másik tényező, mely Eötvös gondolkodására hatást gyakorolt, a monarchia alkotmányos átszervezését célzó törekvések jelentkezése 1848–1849-ben. Ennek egyik kiemelkedő támogatója a csehországi polgárság volt, mely egyrészt a német egység mozgalmét, másrészt a magyarországi szeparatizmust ellensúlyozván egy egységes, alkotmányos monarchia létrehozását szorgalmazta. A csehországi alkotmányos elképzelések vezető egyénisége, František Palacký cseh történész és politikai író, a frankfurti német birodalmi gyűlés ötvenes bizottságához írt híres 1848. április 11-i levelében fejtette ki a Habsburg-monarchia alkotmányos átalakítására vonatkozó javaslatát. Ő fogalmazta meg az 1848-as forradalmak nagy hatású, de pontosan nem körülhatárolt politikai jelszavát: a nemzetiségek egyenjogúságát (Gleichberechtigung der Nationalitäten). A Palacký által kifejtett koncepció számottevő hatást gyakorolt az 1848–49-es birodalmi alkotmányozó gyűlés tanácskozására. Elképzelései Eötvös 1848 utáni, a nacionalizmus és a szabadságjogok kapcsolatát tisztázó eszméit is jelentősen befolyásolták, és álláspontjának kifejtésére ösztönözték. Palacký a következőképpen fejt ki álláspontját frankfurti levelében: „Önök tudják, hogy Európa délkeleti területén, az Orosz Birodalom határai mentén, számos nép él, amelyek származásuk, nyelvük, történelmük és erkölcsük tekintetében jelentősen különböznek egymástól ... amelyek közül önmagában egyik sem elég erős arra, hogy túlságosan hatalmas keleti szomszédjával szemben minden elkövetkező időben eredményesen ellenállhasson, erre csak akkor képesek, ha szoros és szilárd kötelék fűzi őket mind egybe. A népek e szükséges szövetségének az igazi ütőereje a Duna ... Valóban, ha az osztrák császárság nem létezne már régóta, Európa, sőt az emberiség érdekében a legsürgősebben azon kellene lennünk, hogy létrejöjjön.

De miért láttuk ezt az államot, amelyet a természet és a történelem arra hivatott el, hogy Európa védelmezője és őre legyen ... miért láttuk a kritikus pillanatban belső tartás nélkül és szinte tanácstalanul a feltámadó zivatarral szemben? Azért, mert szerencsétlen elvakultságában már régóta nem ismerte fel létének tulajdonképpeni jogi és erkölcsi alapjait, és megtagadta azokat: azt az alapvető szabályt, hogy valamennyi, a jogara alatt egyesült nemzetiség és valamennyi hitvallás együttesen teljes jogegyenlőséget és megbecsülést (Gleichberechtigung und Respekt) élvezzen. A természet nem ismer semmiféle uralkodó vagy szolgáló népet. Ha annak a köteléknek, amely több népet egy politikai egészbe fűz, szilárdnak és tartósnak kell lennie, akkor egyetlen népnek se legyen oka attól félni, hogy ez a szövetségés legdrágább kincse elvesztésére vezethet...”⁸

⁷ MOL P 834. 202–203.

⁸ Niederhauser Emil (szerk.): *Új- és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény*. 4. kötet. Kelet-Európa 1789–1900. Bp., 1968. 189–190.

Palacký levelének két alapgondolata, — a nemzeti egyenjogúság elve, és egy nemzeteket összefogó föderáció — későbbi alkotmányjavaslataiban is jelentős szerepet játszott. Ezek legismertebb példái az 1848 szeptemberében elkészített „Erster Entwurf einer Constitution von Österreich”, valamint az 1849 januári alkotmánytervezet, mely nyolc nyelvi-etnikai területre osztotta fel a Habsburg-monarchiát.⁹

Eötvös József első forradalom után közzétett munkájában, az *Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúságáról* című röpiratában részletesen foglalkozik a Palacký által felvetett „Gleichberechtigung der Nationalitäten” néven ismert programmal, különösen Palacký második alkotmánytervezetének nyelvi-etnikai kritériumrendszerével. Munkája ennek a programnak részletes kritikáját fejt ki. Ebben a művében mutatja be először 1848 utáni politikai eszméinek alapelveit, mindenekelött a nacionalizmus által felvetett, a Habsburg-monarchia átalakításához kapcsolódó elképzeléseit.

A Palacký által felvetett egyenjogúság fogalmát az európai politikai eszmék és joggyakorlat szempontjából vizsgálja. Arra hívja fel a figyelmet, hogy demokratikus alkotmányrendszerekben az állam egyáltalán nem szabályozza a különböző nyelvek közéleti szerepét, ezt a kérdést a szabad fejlődés függvényének tekinti. Szerinte az Ausztriában követelt „egyenjogúság” alatt azt értik, hogy az állam minden egyes nyelv részére egyenlő jogokat biztosítson azáltal, hogy a nyelvek közéleti alkalmazását kötelezően szabályozza, valamint a hivatalnokok kinevezését a különböző nemzetiségekhez tartozó lakosság számarányához igazítsa. Véleménye szerint ez gyakorlatilag megvalósíthatatlan, másrészt pedig ellentétben áll az alkotmányos rendszer működésével, a nyugat-európai és észak-amerikai demokratikus joggyakorlattal.

Részletesen szól a Palacký második alkotmánytervezetében javasolt nyelvi-etnikai kritériumrendszerről. E tervezetben a Monarchia területét nyelvi-etnikai alapon osztották fel területi egységekre, melyek önkormányzati és közigazgatási hatáskört gyakoroltak volna egy föderális alkotmányrendszer keretein belül. Eötvös két alapvető ellentétet fogalmaz meg. Kifejti, hogy amennyiben az állam nemzetiségi azonosság alapján állapítja meg a különböző területek kiterjedését és az állampolgár jogait, szükséges egy egységes jogszabály meghozatala, melynek alapján minden állampolgár nemzetisége kötelezően meghatározható. Ennek következményeként az állam dönti el minden állampolgár nemzetiségi hovatartozását, s az egyén személyes döntése megengedhetetlenné válik: „A kérdés, milyen nemzetiség mellett határozza el magát valaki, túlságosan nagy fontosságú ahhoz, semhogy ne kellene megkísérteni hatni a döntésre, és mivel az állam kötelessége, hogy minden nemzetiségnek egyenlő oltalmot adjon, már jóelőre gondoskodni kell arról, hogy olyan meghatározó normákat állítsanak fel, amelyek szerint minden egyén nemzetisége eldönthető legyen, és hogy ezen normák olyanok legyenek, hogy meg lehessen védeni segítségükkel a tartomány jogait az egyén szeszélyétől és rosszakaratától.”¹⁰

⁹ Palacký, František: *Gedenkbücher*. Prag, 1874. 169–176., 206–214.; Žacek, Joseph: *Palacký. The Historian as Scholar and Nationalist*. The Hague, 1970.

¹⁰ Gleichberechtigung 87. Magyar fordítása Eötvös József: *Reform és hazafiság*. Sajtó alá rendezte Fenyő István. Bp., 1978. I–III. (a továbbiakban: Reform és hazafiság)II. 534.

Egy másik jelentős akadály Eötvös szerint az a körülmény, hogy a nemzetiségi számbeli viszonyok időnként változnak. Meg kell tehát állapítani a nemzetiségi határok kiterjedésének változását. Az egyes területek szükségszerűen támogatni fogják saját határuk kiterjesztését, illetve ellenezni azok szűkítését. A központi kormányzat viszont a fennálló határok megőrzését fogja támogatni annak érdekében, hogy a politikai egyensúlyt megőrizze. Ennek következtében az egyes területek politikai érdekeiknek megfelelően mindent el fognak követni annak érdekében, hogy lakosságukat, sőt más tartományokban élő személyeket is a területükhöz kapcsolódó nemzetiséghez tartozónak nyilváníthassák. Ennek szükségszerű következménye az általános nemzetiségi versengés lesz, a törekvés, hogy a tartományok kiterjessék nemzetiségi és politikai hatáskörüket. Eötvös így vázolja fel előre ezt a konfliktushelyzetet: „Ha elfogadják, hogy Ausztria tartományait különböző nemzetiségei szerint kell felosztani ... akkor a legnagyobb bizonyossággal előre látható, hogy a legszigorúbb nyelvi kényszer rendszabályai egyetlen tartományban sem fognak hiányozni, és mivel minden nemzetiség, amelyet egy tartományban mint kisebbséget elnyomnak, egy másik tartományban mint többség megtorlást gyakorolhat, és ezért e kényszerek — a dolgok természetes fejlődése miatt — a legnagyobb mértékig kell fokozódnia, és végül arra a meggyőződésre kell vezetnie, hogy az egyenjogúság elvét ezen az úton csak annyiban valószínűsíthjük meg, amennyiben az osztrák monarchiában nincs olyan nemzetiség, amely ott, ahol kisebbségben van, ne érezze magát háttartalanul elnyomottnak.”¹¹

Eötvös tehát a Palacký által megfogalmazott egyenjogúság alapelveit nem fogadta el, s elvetette a nyelvi-etnikai alapon tervezett területi rendszert. Lényeges azonban annak hangsúlyozása, hogy egyértelműen támogatta a nemzetiségi egyenjogúság elvét egy alternatív alkotmányos szerkezet keretében:

„... az az alkotmány fog a nagy többség kívánságainak a leginkább megfelelni, amely az egyes nemzetiségek külön jogainak a leginkább tért nyitott, vagy legalábbis képes volt arra, hogy az egyenlőség elvét minden nemzetiségre vonatkozóan legteljesebben alkalmazza.”¹²

Eötvös alternatív javaslatát munkájának második részében fejtette ki. Ebben három fő célt állapít meg a Monarchia alkotmányos átalakítása és a nemzetiségi jogok biztosítása érdekében.

1. Egy egységes, erős állam alapjainak megvetése.
2. A Monarchia egyes területeinek a történelmi jogon alapuló nemzeti igényeit össze kell egyeztetni az egység követelményeivel.
3. Az egyes nemzetiségek nyelvi különbségén alapuló igényeit össze kell egyeztetni az egyes területek történelmi jogaival és a Monarchia egységének követelményeivel.¹³

Az első célmeghatározáshoz kapcsolódik Eötvös részletes fejtegetése arról, hogyan értelmezte ő az egységes állam „eine einheitliche Verfassung” fogalmát. Világosan elhatárolta egymástól a konföderáció és az egységes állam fogalmát.

¹¹ Gleichberechtigung 92.; Reform és hazafiság II. 538.

¹² Gleichberechtigung 63.; Reform és hazafiság II. 516.

¹³ Gleichberechtigung 123. Reform és hazafiság II. 561.

Elvetette a konföderáció eszméjét, a föderációs alkotmányrendszert azonban meghatározott korlátok között elfogadta, amint azt a következő kommentárban is megerősíti: „Amire szükségünk van, az nem több alkotmányos állam konföderációja, amelyek saját szuverenitásukat megtartják, és az egészhez csak egyes ügyekben és a perszónalunió által kötődnek, hanem egységes alkotmány, amely csak valóban szuverén hatalommal rendelkező államot illet meg. Ha nem akarják megsemmisíteni az egységes államot, ha a monarchiát nem akarják csak azért felosztani tartományokra, hogy majd később azon alkotó részeire hulljon szét, melyekből létrejött, akkor a szuverenitás nem osztható meg, az egész államra tartozó ügyek intézése nem osztható szét, és nem adható meg az egyes tartományoknak az a jog, hogy az összállam közigazgatási szerveit felelősségre vonhassák.”¹⁴

Eötvös alkotmánytervezete elsősorban politikai elveinek kifejtését célozta, ezért nem vállalkozott tervezetének részletes kifejtésére. Munkája megjelenésének időpontja (1850) ezt indokolja. A Habsburg abszolútizmus restaurálása arra ösztönözte őt, hogy a rendszer tarthatatlanságát mutassa be. Alternatív politikai rendszert is javasolt, ennek részletes kifejtését azonban e körülmények között nem tartotta időszerűnek. Javasolta, hogy egy közös birodalmi parlament és minisztérium gyakorolja az egységes állam hatáskörét. Hangsúlyozta, hogy a minisztérium teljes politikai felelősséggel tartozik a közös parlamentnek. A második cél elérése érdekében a nemzeti jellegű, a történelmi jog alapján kialakult területek, tartományok autonóm státusát jelölte meg. Ezek között említette Magyarország, Horvátország és Erdély példáját, anélkül, hogy részletes felsorolást adott volna. Javaslatára szerint ezek a területi egységek önkormányzati jogokat gyakorolnának, melyek biztosítanák területi és nemzeti különállásukat. A harmadik célt pedig a helyi önkormányzatok biztosításával, az egyéni jogok védelmével, valamint a nyelvi kisebbségek jogainak intézményes szabályozásával kívánta megalapozni.¹⁵

Eötvös politikai nézetinek súlypontját e röpiratában mindenekelőtt az 1848-as forradalmak nyelvi nacionalizmusának kritikája képezi. A Palacký által felvetett programot vizsgálta meg egy alkotmányos, a nemzetiségi jogokat tiszteletben tartó birodalmi politikai rendszer nézőpontjából. Arra a következtetésre jutott, hogy ez a program nem védelmezné a nemzetiségi jogokat, sőt az egyéni jogok gyakorlását lehetővé tenné, s amellet a Monarchia államrendszerének felbomlásához vezetne.

Eötvös politikai elképzeléseinek realizmusát érdemes összevetni egy kortárs és egy 20. századi kritikával. A kortárs kritikát maga Palacký fogalmazta meg 1865-ben egy a Náród című folyóiratban közzétett tanulmányában. Ebben elismerte az általa 1849-ben felvetett nyelvi-etnikai elv tarthatatlanságát és elfogadta az Eötvös által javasolt területi-nemzetiségi elvet. Erre az vezette, hogy tapasztalatai szerint a csehországi parlamentben a német és a cseh nemzetiségi érdekek harca teljesen háttérbe szorította a közös csehországi és birodalmi érdekeket; másrészt pedig a birodalom közvéleménye is kedvezően nyilatkozott Eötvös nézeteiről: „Elismerem, hogy miután birodalmunk földrajzi-történelmi alapjai megerősödtek, és báró Eötvös elmélete a történelmi-politikai területekről nem csak a kormány részéről, hanem a

¹⁴ Gleichberechtigung 123–124.; Reform és hazafiság II. 561–562.

¹⁵ Gleichberechtigung 127–130.

népek körében is kedvező visszhangra talált, az 1849-ben készített javaslatom jelenleg nemcsak megvalósíthatatlan, hanem lehetetlen is.¹⁶

A huszadik századi értékelés L. B. Namier-től az ismert brit történésztől származik, aki a történelmi tapasztalat távlatából a következőt írta az 1848-as forradalmak nyelvi nacionalizmusáról 1952-ben közzétett tanulmányában: „Az a követelés, hogy az állam kiterjedése azonos legyen a nyelvi nemzetiség határával, nemzetközi szempontból forradalmi tételt jelentett, amely — tekintve, hogy nemzetek nyelvi szempontból csak ritkán határolódnak el egymástól — egyrészt az alkotmányos fejlődést, másrészt pedig a nemzetközi egyetértést rombolóan érintette. 1848-ban a nemzeti érzelmeket nagyra értékelték, ami Európa megújulásához vezetett volna, ma viszont mint veszélyes rögeszmét elítélik, mint amely Európát romba döntötte: kezdettől fogva azonban társadalmi és politikai meghasonlottság kifejezője volt, az erőszak forrása és eszköze.”¹⁷

Eötvös munkájáról mindeddig nem jelent meg történettudományi vagy politikaelméleti méltatás a hazai szakirodalomban. Azok az értékelések, melyek e művet említik, nem alkalmasak arra, hogy Eötvös politikai eszméiről megközelítőleg is tudományos ismereteket közöljenek. A magyarázat valószínűleg abban keresendő, hogy Ferenczi Zoltán 1903-ban kiadott életrajzától Sótér István 1953-ban megjelent Eötvös tanulmányáig a későbbi munkák is abban vélik felfedezni Eötvös iratának tartalmát, hogy „Eötvöst nem hazájának —, hanem Ausztriának gondja nyomasztja. Magyarországot elmossa a többi osztrák tartomány sorsában, a 48-as vívmányok kérdését föl sem veti. ... A Gleichberechtigung: a magyar szabadságharc leverésével előállt helyzet tiltakozás nélküli, megadó elfogadása.”¹⁸ Ferenczi Zoltán árnyaltabban fogalmaz, ismerteti a munka tartalmát, következtetése azonban hasonló Sótéréhez: „elfogadja az összbirodalom eszméjét, sőt szükségesnek tartja... Eötvös tehát hazánkra nézve éppen nem követelné a történelmi jogokat mind, főleg nem a 48-iki törvényeket.”¹⁹ Ezen értékeléseknek hiányossága az, hogy nem kísérelték meg Eötvös munkájának alapvető célkitűzését méltányolni, sem pedig az eredeti írást, mint történettudományi forrást értelmezni. Valójában Eötvös műve nem a magyarországi politikai helyzet értékelése, hanem a közép-európai nagybirodalmak keretében jelentkező nemzetiségi kérdés alkotmány szervezeti elemzése. Kosáry Domokos *Kemény és Széchenyi 1849 után* című 1963-ban megjelent tanulmányában bizonyos vonatkozásokban érinti az általam felvetett szempontokat. „A kép még árnyaltabbá válik azonban — írja —, ha figyelembe vesszük a Schwarzenberg-féle politikát és azt, hogy Eötvös nemcsak általában érvel a központosítás ellen a forradalom veszedelmével, hanem konkrétan az abszolutista centralizmus ellen!”²⁰

¹⁶ Palacký, František: *Oesterreichs Staatsidee*. Prag, 1866. 37.

¹⁷ Namier, L. B.: *Avenues of History*. London, 1952. 20–21.

¹⁸ Sótér István: *Eötvös József*. Bp., 1967. 278. (a továbbiakban: Sótér)

¹⁹ Ferenczi Zoltán: *Báró Eötvös József*. Bp., 1903. (a továbbiakban: Ferenczi) 177.

²⁰ Kosáry Domokos: *Kemény és Széchenyi 1849 után*. Irodalomtörténeti Közlemények, 1963. 2. sz. 154.; Fenyő István „Magyarság és emberi egyetemesség. Eötvös József a publicista” című bevezetőjében elemzést közöl Eötvös 1850-ben megjelent munkájáról, s felismeri Eötvös gondolatainak európai jelentőségét: „Eötvös nemzetfelfogásának — ellentétben Keményével és a nemesi liberalizmus más képviselőivel — egy látnoki erejű, máig időszerű gondolatsora van.

Eötvös nacionalizmuskritikájához szorosan kötődik az a törekvés, hogy ennek a kritikának az európai politikai áramlatokhoz kapcsolódó elméletét fogalmazza meg. Ez hatja át nagyformátumú munkáját, *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* című 1851–1854-ben megjelent elméleti művét.²¹

A munka első kötetének kiindulópontja az 1848-as európai forradalmak elemzése, azok jelentősége. Központi kérdése a következő: hogyan magyarázható az a társadalmi és politikai forrongás, mely a nagy francia forradalom után az európai társadalmakban mint állandó tényező jelen van, és amely Eötvös értelmezése szerint az 1848-as forradalmaknak is alapvető meghatározója? A kortárs európai elemzések az 1850–60-as években szintén ennek a problémának a megoldásával foglalkoznak. Maga Eötvös a következőképpen fogalmazza meg munkájának kérdésfeltevését: „Miután azon veszedelmek, mellyekkel a fennálló viszonyok ellen irányzott vita a közbékét fenyegeti, közösek Nyugat-europa valamennyi állodalmaival, ezeknek alapokát is oly valamiben kell keresnünk, mi szintén kivétel nélkül közös ez állodalommal — névszerint, a kornak vezéreszméiben s azon ellentétben, mellyben az állodalom mindenütt ezen eszmékkal áll. Ha tehát segíteni akarunk a létező bajokon, vagy olykép kell szerkeszteni az állodalmat, hogy az uralkodó eszméknek tökéletesen megfeleljen, vagy pedig magokat ezen eszméket kell módosítani.”²²

Eötvös tanulmányának alapgondolata az, hogy a korabeli államszerkezet és az uralkodó eszmék között elvi ellentét áll fenn. Első kötetének célja annak elvi tisztázása, mit ért a szerző uralkodó eszmék alatt, hogyan értelmezi a fennálló államszerkezet jellemzőit, és mely alapelvek szerint javasolja az ellentét feloldását.

Mi a jelentősége az uralkodó eszméknek? Eötvös a szabadság, egyenlőség és nemzetiség eszméit tartja kora azon eszméinek, melyek „jelkesedéssel felkarolva, irányt adnak a nyilvános életnek.”²³ Mielőtt az eszmékre vonatkozó álláspontját ismertetnénk, magyarázatot igényel az a kérdés, milyen szerepet tulajdonít Eötvös az uralkodó eszméknek az európai történeti fejlődés keretében. Az uralkodó eszmék Eötvös gondolatvilágában azt a közös szellemiséget képviselik, amely szerinte az európai társadalmakat közösen jellemzi. Ezek az eszmék időről-időre változnak, maradandó vonásuk azonban a „szellemi hatalom ... ellenállásának jogszerűsége.”²⁴ Sajátosságukat „a szellemi irányzat közös voltában s az alapfogalmak azonosságára által feltételezett polgárisodási egységben kell keresnünk.”²⁵ Eötvös felfogásában tehát az uralkodó eszmék az európai polgárosodás alapelveihez kapcsolódnak, egy közös

---

Azokra a fejtegetéseire gondolok, amelyekben felemeli szavát egyes nemzetek különleges jogai, egyeduralma ellen, messzetelektől előérzettel szorong — századunk igazolta leginkább, hogy mennyi joggal! — attól, hogy a nemzeti eszme nevében az állam alkalmaz erőszakot. Ennek jelentőségét a nacionalizmussal olyannyira áthatott kelet-közép-európai közgondolkodásban nem lehet eléggé hangsúlyozni.” Reform és hazafiság I. 51.

²¹ B. Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra*. Bécs, 1851. I. kötet. (a továbbiakban: UE)

²² UE I. 28.

²³ UE I. 45.

²⁴ UE I. 16.

²⁵ UE I. 16.

szellemi tényezőt képeznek, amely az európai társadalom és politika fejlődését meghatározza.

Műve első kötetében azt a bonyolult tételt elemzi, amely szerint az európai polgárosodás eszméi, tehát a szabadság, egyenlőség és nemzetiség a nagy francia forradalom hatására két ellentétes irányba tagolódtak. A francia forradalom a szabadság eredeti értelmezését kívánta megvalósítani, az európai államokkal folytatott harcok azonban oda vezettek, hogy a francia államot egy központosított állami rendszerre alakították. Ennek a következménye a népfeltség elvének az elfogadása volt, amely a szabadság és egyenlőség eszméjét teljesen újszerűen értelmezte. A szabadság értelmezése a francia forradalomban érvényesített népfeltség elve szerint abban áll, „hogy olyas hatalom ne létezzék az álladalomban, mely nem a nép nevében s nem általa — legalább közvetve — gyakoroltatik.”²⁶ Hasonlóképpen a népfeltség elve határozza meg az egyenlőséget, mégpedig úgy, hogy „mindenki ugyanazon mértékben s ugyanazonképp járul a közös népakarat alkotásához.”²⁷

A népfeltség elvének alkalmazása — Eötvös szerint — teljesen új irányt szabott az európai társadalom szellemi és politikai fejlődésének. Ennek az iránynak alapelve az, „hogy korlátlan hatalom létezzék az álladalomban.”²⁸ Így a polgári szabadság az állam korlátlan hatalmának függvényévé vált. Az egyenlőség fogalma pedig azt jelenti, hogy az egyén részt vehet a korlátlan államhatalmat megtestesítő törvényhozásban.

A francia forradalom (népfeltség) által képviselt eszmékkel ellentétben Eötvös úgy véli, hogy az európai polgárosodás eredeti szabadságfogalma az angol politikai hagyományokban érvényesült. A szabadság angliai fogalma pedig abban áll, „hogy az országban ne létezzék korlátlan hatalom.”²⁹ A különböző politikai intézmények önállósága biztosítja egyrészt a hatalmi rendszerek pluralitását, másrészt a polgári szabadság védelmét. Az angol felfogás szerint az egyenlőség az egyéni szabadság egyenlő mértékét jelenti.

Erre az alapgondoltra épül fel Eötvös művének politikai elmélete. Mielőtt álláspontját elemeznénk, indokolt szemlélete történeti gyökereinek ismertetésére kitérni. François Guizot történeti írásainak nyomán az európai társadalmak középkori fejlődését olyan intézményeknek és törekvéseknek tulajdonítja, melyek a későbbi európai polgárosodás eszméire jelentős hatást gyakoroltak. Ezek közé sorolja az egyház önállóságát az állammal szemben, melynek szerinte meghatározó szerepe volt az állam korlátok közé szorításában. Hasonló intézmények, mint például a városok és tartományok önállósága szintén támogatták az önállóság és önrendelkezés eszméjét. Az európai polgárosodás leglényegesebb tényezőjét azonban Eötvös az egyén önállóságában és tevékenységében látta, mely az anyagi és szellemi fejlődés leghatékonyabb tényezője volt számára: „Ha az egyeseknek kifejlődésére fordítjuk figyelmünket, azt tapasztaljuk, hogy mindenik osztálynál s mindenik egyesnél azon

---

²⁶ UE I. 48.

²⁷ UE I. 48.

²⁸ UE I. 52.

²⁹ UE I. 52.

mértékben növekedett a munkásság, s csak ott vezetett anyagi és szellemi fejlődéshez, mely mértékben s a hol ezen önállóság megvolt...³⁰

A nemzetiség eszméjét Eötvös a nagy francia forradalom által képviselt felfogás alapján (a népfelség elve szerint) határozza meg, kritikáját erre az értelmezésre irányítja. Ezt azért érdemes hangsúlyozni, mivel Eötvös értelmezői ezt a kiindulópontot többnyire nem vették figyelembe. Ezen értelmezés szerint a nemzeti törekvések, valamint a nemzetiségek egyenjogúságát célzó mozgalmak a nemzetiség eszméjét a közös nyelv alapján határozzák meg. Ezeknek a mozgalmaknak célja olyan államok létrehozása, melyek egy meghatározott nyelvi nemzetiséget egyesítenek önálló állam formájában. A nemzetiségnek ez a felfogása a francia forradalom elveit alkalmazza a nemzetiségi törekvésekre, az európai államok hagyományosan elfogadott politikai legitimitása ellenében. A nemzetiségi törekvések irányát Eötvös teljesen újszerű jelenségnek ítéli: „Sem a bomlásnak induló római birodalom, sem a győzedelmes barbároknál, sem a keresztény egyházban, sem a középkor állodalmaiban nem találkoztunk nemzetiségi fogalmakkal, ezek ujak, újabbak valamennyi egyéb fogalmainknál.”³¹

Ennek magyarázatát abban találja, hogy az európai államok nem a nemzetiség elvére, hanem az állam, „a királyság eszméjére” épültek. A francia forradalomban érvényesült nemzetiségfelfogás viszont ellentétben áll az európai politikai hagyományokkal, az uralkodó eszmékkel: „nem szenved kétséget, hogy a nemzetiség elve s egyes néptörzsökök ezen alapuló jogosultsága nem léptethetik a történeti jog s az egyéni jogosultság helyébe, a nélkül, hogy egyszersmind valamennyi állodalom kölcsönös viszonyai, s minden egyes polgárnak viszonya az álladalomhoz tökéletes változást ne szenvedjenek, azaz, a nélkül, hogy valamennyi létező állodalom fel ne bomoljék. S épen a nemzetiség elve ezen szükséges következményeinek — mellyeket lehetetlen nem látni — kell tulajdonitanunk, hogy ez elv mindazok által, kik a fennálló rendnek felforgatását tüzték ki czélul magoknak, vezérmondatul használtatott.”³²

Eötvös következtetése a nemzetiségi törekvések politikai hatásáról három pontban összegezhető. Először: ezek a törekvések a nyelvi egyformaság elve alapján újfajta abszolutista államot létesítenek, ami ellentétben áll az egyéni szabadságjogokkal. Másodszor: ez az állam ellentétben áll a népek közötti megértés, együttélés elvével, mivel a népek közötti ellenszenvet fokozza, az egyéni jogokat tagadja. „Mindenuitt az a szándék, hogy az egyenjogúság eszméjével a nemzeti antagonizmus szelleme is terjesztessék; és bármi szűk körök közé legyen szorítva az egyenjogúság — az iskolákban, a községben — mindenuitt eszközül használtatik a saját fellsőbbségnek mások rovására szilárdítására.”³³ Harmadszor: ezek a törekvések támadják az európai államok legitimitását, mivel az államok nem a nemzetiségi elvre, hanem a történeti jogra, a történetileg kialakult államiságra alapozzák politikai rendszerüket. „A mozgalom eredménye, ha czélját éri, azonegy fogott volna lenni, t.i. a létező

³⁰ UE I. 126.

³¹ UE I. 98.

³² UE I. 99–100.

³³ UE I. 69.

állodalmak felbomlása... Jelenleg egy állodalom sem létezik Európában, mely mostani határait megtarthatná, ha ezek a nyelv szempontjából volnának vonandók.³³⁴

Eötvös felfogása a nemzetiség eszméjéről az egyéni szabadság és a történeti államiság elvéhez kapcsolódik. Elfogadta és támogatta a nemzetiségek azon jogát, hogy egyéniségüket megőrizték és fejlesszék. Ugyanakkor arra hívta fel a figyelmet, hogy Európa politikai tekintetben nagy államokból áll, melyek területén több nemzetiség is fenntarthatja egyéniségét. A nemzetiségi jogok biztosításának terepét az egyes állampolgár, önálló szervezetek, testületek által kifejtett tevékenységben jelölte meg. A nemzetiség megőrzését olyan államszerkezetben látta biztosítva, melyben az egyéni jogok elismerése, az állampolgár politikai jogainak gyakorlata, a társadalmi tevékenységek szabadsága az alapvető jogrendszer keretében biztosított. Amennyiben az állam elismeri ezen jogokat, a nemzetiségi jogok szabadon gyakorolhatók, egyúttal pedig ezek a jogok korlátozzák az állam hatáskörét: „Vagy meg kell ismerni a többségek korlátlan felségjogát, s akkor mindenik többség — épen a nemzetiségi törekvések idejében — hatalmát a kevesebbségben lévő nemzetiségek elnyomására fogja fordítani, miglen az álladalom fogalma egygyé válandott a népiség fogalmával; vagy pedig a többség korlátlan felségjoga nem ismertetik meg, és külön mindenik nemzetiség számára bizonyos elidegeníthetlen jogok állapíttatnak meg, mellyek a felségjog körén kívül feküsznek.”³³⁵

Miután Eötvös tisztázta az uralkodó eszmék értelmezését és szerepét a kortárs európai társadalomban, munkájának 11. fejezetében arra a kérdésre kísérel meg választ adni, hogyan értékelhető az európai államok történetileg kialakult szerkezete az európai polgárosodás szempontjából. Azt a tényezőt hangsúlyozza, hogy az újkori európai állam fokozatosan növelte és kiterjesztette hatalmát az egyén és a testületek rovására. Az újkori európai történelemben ezt az irányzatot tekinti a legjelentősebbnek, mely a nagy francia forradalomban érte el tetőpontját.

Figyelemre méltó Eötvös álláspontja a francia forradalom és a centralizált államhatalom kapcsolatáról. Az állami hatalom összpontosítását elsősorban a francia abszolútizmus gyakorlatának, a helyhatósági intézmények megszüntetésének tulajdonítja, valamint annak, hogy a forradalom az ancien regime centralizált közigazgatását fenntartotta, továbbfejlesztette: „Miután a forradalom az államoknak a korlátlan egyeduralom által saját érdekében alapított centralistikus szervezetét megtartá s miután minden egyes a népfelég nevében gyakorlott államhatalomnak épen oly tökéletesen maradt alája rendelve, mint azelőtt volt: világos, miszerint a forradalom által igenis elérhető vala a népuralom, de nem a szabadság.”³³⁶

Hasonló állami centralizáció érvényesült Eötvös szerint az 1848. november 4-i francia alkotmányban, mivel a parlament hatáskörébe tartozik az egyén jogainak korlátozása, az állami iskolák tanrendjének meghatározása, a közigazgatási egységek ellenőrzése. Egy centralizált alkotmányos rendszer nem kevésbé gyakorol abszolút hatalmat az állampolgárok felett, mint a forradalom által megszüntetett abszolútizmus. Álláspontját így fejt ki: „Hol absolut hatalommal találkozunk, legyen bár

³⁴ UE I. 100–101.

³⁵ UE I. 74.

³⁶ UE I. 455.

egy egyénre, egy osztályra vagy az összes polgárok többségére ruházva, mindenütt az uralkodó vágyainak és szükségéinek kielégítése tekintetik legfőbb állodalmi célul, s ha a francia törvényhozás többsége azon meggyőződésre jöve, hogy az egyéni tulajdon megszüntetése az egésznek javára lesz, az általánosan elismert elvek szerint, épen oly kevésbé fog hiányozni a törvényes eszköz e nézetek keresztülvitelére mint XIV Lajos idejében.³⁷

Az 1848 utáni Európában az állam hatalmának és hatáskörének fokozatos növekedését jelöli meg Eötvös, mint a korszak jellegzetes irányzatát. Amennyiben ez folytatódik, elkerülhetetlenül abszolutista diktatúrák jönnek létre: „ha az irány, mellyben eddig haladtunk, ugyanaz marad — egyes korlátlan uralkodása leszzen korunk minden politicalai törekvéseinek szükséges eredménye.”³⁸ Álláspontja elsősorban a többször kifejtett felfogásával magyarázható, mely szerint a központosított államhatalom alkotmányos formák keretében működő rendszerek esetében is szükségszerűen növeli az abszolutizmus esélyét: „Minél korlátlanabbá tétetik az állodalmi hatalom, hogy a társadalom biztosíthassék a fenyegető veszélyek ellen: annál közelebb áll a despotismus veszélye: s a mely pillanatban a tulajdont egészen biztosítottnak tarthatni, mivel az azt védő hatalomnak semmi sem állhat ellent: egyszersmind meg lesz alapítva az egyes uralma. Olly hatalom ellenében mellynek semmi sem állhat ellent, nincsenek biztosítékok; s olly állomány, mellyben a polgár minden biztosítékok nélkülöz, mindenkor despotia, uralkodjék bár XIV Lajos vagy egy választott kormányfőnök.”³⁹

Eötvös 1848 utáni politikai írásai következetes kritikát fejtenek ki az állami centralizmussal, valamint a nyelvi nacionalizmussal szemben. Mindkettőt, mint az európai szabadság értékeinek veszélyforrását bírálja. E veszélyek elhárítása csak oly módon lehetséges, hogy az állam hatáskörét és hatalmát lényegesen korlátozza, és biztosítékokat nyújt az állampolgár szabadságának és önállóságának megvalósítására. Ezt a tervezetet elemzi munkájának második kötetében, melynek ismertetésére jelen dolgozatomban nem vállalkozhatom.

Természetesen felvetődő kérdés az, hogyan viszonyul Eötvös műve a 19. század közepének európai szellemi-politikai áramlataihoz. Ezzel a kérdéssel a szakirodalom természetesen foglalkozott, sok esetben azonban terhelve ideológiai és történetiszemléleti korlátokkal.⁴⁰ Új szempontot nyújt azonban Deák Ágnes 1994-ben közölt kiváló tanulmánya Eötvös és Lord Acton kapcsolatáról, melyben elsőként közöl eredeti adatokat Eötvös *Uralkodó Eszmé* című munkájának Actonra és angliai környezetére gyakorolt hatásáról.⁴¹ Figyelemre méltók azok a munkák is, melyek az elmúlt évtizedben Eötvös eszméinek kutatásával foglalkoznak, jelezve, hogy Eötvös

³⁷ UE I. 297.

³⁸ UE I. 308.

³⁹ UE I. 322–3.

⁴⁰ Concha Győző: *Eötvös József és a külföldi kritika*. Budapesti Szemle, 1909. 134. k. 187–212., 374–391. 135. k. 91–113.; Ferenczi 180–192.; Sótér 245–277.; Szabad György: *Eötvös József a politika útján*. Századok, 1971. 3–4. sz. 658–669.; Nyiri Kristóf: *Forradalom után*. Kemény, Eötvös és Madách. In: *A monarchia szellemi életéről*. Bp., 1980. 35–65.

⁴¹ Deák Ágnes: *Eötvös József és Lord Acton: Találkozás a liberalizmus és a nacionalizmuskritika metszéspontján*. Holmi, 1994. január 25–36.

művének tudományos értékelése elkezdődött.⁴² Eötvös szellemi kapcsolatai, törekvései egyértelműen Alexis de Tocqueville eszmetörténeti álláspontjához hasonlíthatók. Tocqueville 1858. július 1-én kelt, Eötvöshöz írt levele erre nézve jelentős dokumentum.⁴³ Eötvösnek az állami centralizmusról, a francia forradalomról, az 1848 utáni abszolutista rendszerekről vallott felfogása Tocqueville álláspontjához áll közel. Ennek a közelségnek tanúságtétele Eötvös Tocqueville *L'ancien régime et la révolution* című munkájáról 1857-ben írt részletes ismertetése a Budapesti Szemle hasábjain. Írásának bevezető sorai híven vallanak szellemi kapcsolatukról: „Sohasem volt talán nagyobb egyetértés azok között, kik az állammal tudományosan foglalkoznak. S ha csaknem egyedül álltam, midőn az uralkodó eszmék befolyásáról írt munkámban azon meggyőződést fejeztem ki, hogy a létező bajok s azon forradalmi hajlam, mely korunkat jellemzi, és amely a kényuralom útját készíti elő, éppen azon elvek valósításából erednek, amelyeket a francia forradalom felállított: most, főleg Franciaországban, a jeles írók egész névsorát hozhatom fel, akik azóta hasonló nézeteket hirdetnek.”⁴⁴

Eötvös József 1848 utáni életműve azt a 19. századi európai politikai-eszmetörténeti koncepciót fejtette ki, melynek Alexis de Tocqueville volt a legismertebb képviselője. Mindkét író és politikai gondolkodó elsősorban arra törekedett, hogy megalapozza az európai társadalmi átalakulás olyan folyamatát, mely biztosíthatja az egyéni szabadság és szellemi fejlődés érvényesülését az új társadalomban. Felismerték a modern abszolutizmus valószínűségét, ezért olyan intézmények megvalósítását javasolták, melyek az egyéni szabadságjogok és a helyhatósági önkormányzat jogkörét biztosítják. Eötvös elsősorban a kollektív nacionalizmusban és a központosított államhatalomban jelölte meg a polgári társadalom és az egyéni szabadságjogok ellen irányuló veszélyforrást. Ez az álláspontja hatja át 1860 utáni közéleti tevékenységének célkitűzéseit: a nemzeti kisebbségek jogainak elismerését, az egyéni szabadságjogok biztosítását, valamint a közoktatás európai szintre való fejlesztését.⁴⁵

⁴² Eötvös József: *A francia forradalom története*. Sajtó alá rendezte Gángó Gábor. Bp., 1990.; Eötvös József: *Az 1848-iki forradalom története. Müncheneri vázlat*. Sajtó alá rendezte Gángó Gábor. Bp., 1993.; Gángó 1993.; Gángó Gábor: *Eötvös József első politikai-filozófiai szintéziséről*. Századok, 1994. 1. sz. 160–168.; Gángó Gábor: *Eötvös József írásai az Augsburgi Allgemeine Zeitungban*. Századok, 1994. 3–4. sz. 737–766.; Gergely András: *Eötvös korszerű len korszakán*. Új Forrás, 1985. 2. sz.; Gergely András: *Liberalizmus és nemzet. Eötvös József és a Habsburgok az 1840-es években*. Világosság, 1990. 1. sz.; Deák Ágnes: *„A magyar nemzet jövője kultúra kérdése.” Eötvös József nemzetiéppolitikai koncepciója, 1850–1868*. Aetas, 1990. 1–2. sz. 7–27.; Deák Ágnes: *Eötvös József levele Trefort Ágostonhoz, 1850*. Századok, 1996. 1. sz. 119–128.; Schlett István: *Eötvös bírközása a nemzeti démonnal*. Világosság, 1989. 12. sz.; Schlett István: *Eötvös József*. Bp., 1987.; Stourzh, Gerald: *Die politischen Ideen Josef von Eötvös und das österreichische Staatsproblem*. Der Donauraum, 11. (1966) 4. Heft. 204–220.

⁴³ Alexis de Tocqueville levele Eötvös Józsefhez, 1858. július 1. OSZK Kézirattár. Levelestár.

⁴⁴ Eötvös József: *A francia forradalom okai*. Budapesti Szemle, 1857. 323–373. Közli Eötvös József: *Reform és hazafiság* II. 582.

⁴⁵ A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek az országgyűlés elé terjesztett jelentése a népiskolai közoktatás állapotáról 1870-ben. Buda, 1870. Közli Felkai László: *Eötvös József válogatott pedagógiai művei*. Bp., 1957. 266–319.